

УДК 902.21(045)

В. О. Забавін¹
М. В. Булик
С. Г. Небрат

ДО АРХЕОЛОГІЧНОЇ КАРТИ ПІВНІЧНОГО ПРИАЗОВ'Я (за матеріалами розвідок експедиції МДУ у 2021 році)

Публікуються результати досліджень Археологічної експедиції Маріупольського державного університету (АЕ МДУ) у Північному Приазов'ї у 2021 р. з метою пошуку розташування та огляду пам'яток археологічної спадщини, визначення їх параметрів і сучасного технічного стану. Було обстежено 48 курганних груп та 53 поодиноких курганів. Всього під час розвідки було враховано 209 археологічних об'єктів, 34 з них є нововиявлені пам'ятки. Наведено стислий перелік чинників антропогенного характеру, що існують сьогодні та впливають на стан збереження пам'яток археології. Робиться наголос на: реальній загрозі збереженню національного культурного надбання України та її культурних цінностей під час воєнних дій. Сформульовано основні проблеми та шляхи їх можливого вирішення по збереженню культурно-історичної (археологічної) спадщини України в умовах російської агресії.

Ключові слова: Північне Приазов'я, курган, культурно-історична (археологічна) спадщина, пам'яткоохоронна справа, Археологічна експедиція МДУ (АЕ МДУ).

DOI 10.34079/2226-2830-2022-12-33-34-16-30

Терени Донецької області вважаються одним з найбільш насичених археологічними пам'ятками регіонів України. Станом на початок 1921 р., згідно з обласною електронною базою пам'яток археології, на державному обліку перебувало понад 9800 об'єктів археологічної спадщини. Серед археологічних пам'яток Донецької області чільне місце займають кургани (понад 90 % від загальної кількості врахованих археологічних об'єктів). До цієї цифри слід також додати повністю досліджені розкопками пам'ятки (за нашими підрахунками, близько 930 курганів, починаючи від розкопок наприкінці XIX ст. й до теперішнього часу) та передбачувану кількість ще не виявлених об'єктів. За попередніми оцінками співробітників Донецького обласного краєзнавчого музею (ДОКМ), за рахунок слабо обстежених районів передбачалося виявити ще не менше 600 курганів. Таким чином, з урахуванням накопичених даних та виявлених у майбутньому об'єктів, на думку фахівців, у минулому тільки на території сучасної Донеччини могло бути понад 10 тисяч курганів (Дегерменджі, 2004, с. 3). За нашими спостереженнями, спираючись на дані археологічних розвідок останніх років на півдні та заході Донецької області, ця цифра може виявитись значно більшою. Лише під час розвідок АЕ МДУ у 2019–2021 рр. на півдні Донецької обл. було виявлено 40 нових, ще невідомих археологічних об'єктів – курганів.

¹ Робота виконана під час довготривалого робочого стажування к.і.н., Забавіна В.О. в Інституті археології Словацької Академії Наук. This work was supported by the Institute of Archaeology, SAS and Recovery plan Slovakia, call code 09/03-03-V01.

Метою статті є аналіз основних результатів пам'яткоохоронної діяльності АЕ МДУ у 2021 р. на півдні Донецької обл., що передбачала дослідження ступеня збереженості вже відомих археологічних об'єктів та виявлення нових пам'яток.

У 2021 р. АЕ МДУ під час проведення розвідки були виконані натурні обстеження території на півдні та південному заході Донецької області з метою інвентаризації відомих на даний час археологічних об'єктів та визначення режимів використання території зони охорони археологічного культурного шару. Мета передбачала вирішення завдань створення сприятливих умов для збереження національної історико-культурної спадщини та підвищення суспільної відповідальності за стан охорони й збереження пам'яток археології.

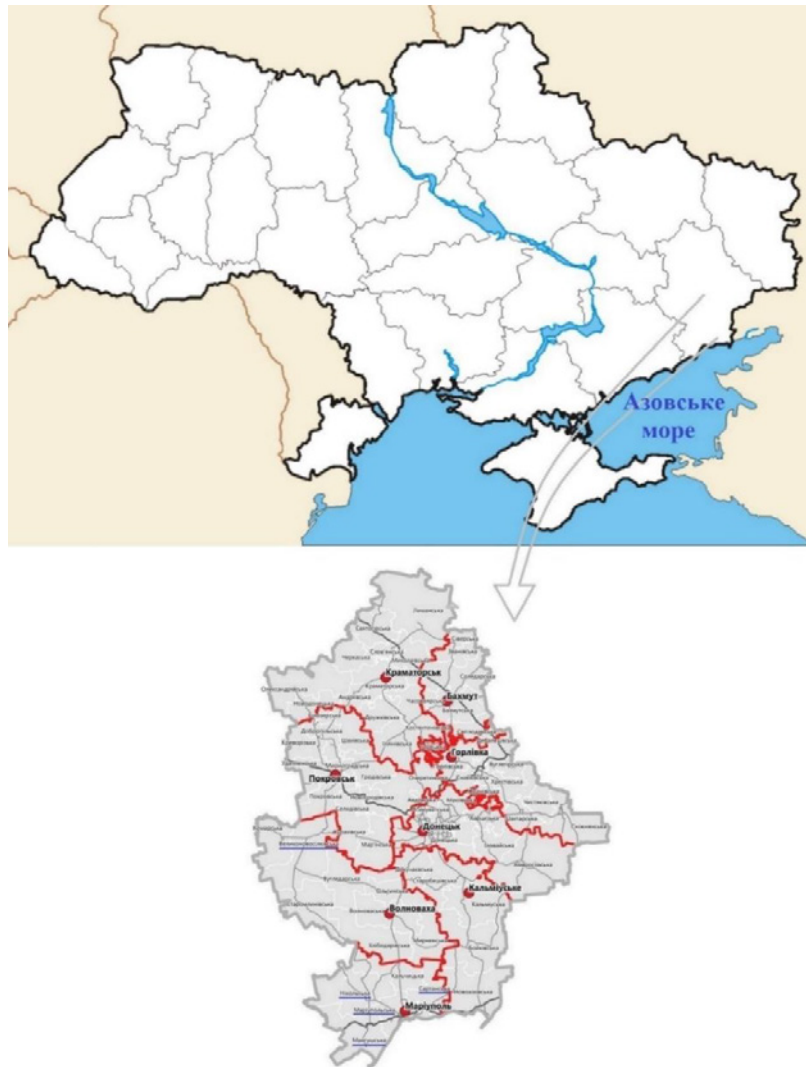

Рис. 1. *Схема розташування досліджених ділянок у Північному Приазов'ї на території Маріупольського та Великоновосілівського районів Донецької обл.*

Роботи проводилися на території Маріупольського (Мангушська, Маріупольська, Нікольська, Сартанська ОТГ) та Волноваського (Великоновосілівська ОТГ) районів Донецької обл. (рис. 1) Задачею проведення археологічної розвідки було проведення

науково-дослідних робіт з визначення розташування пам'яток (об'єктів) археологічної спадщини та огляд даних об'єктів, визначення їх параметрів і сучасного технічного стану з метою підготовки обліково-охоронної документації.

Для пошуку нових археологічних об'єктів та обстеження вже відомих пам'яток археології окрім обробки архівних і літературних джерел передбачалося проведення комплексних польових робіт, що склалися з повного візуального огляду ділянок, пошуку підйомного матеріалу і знахідок, інструментальної зйомки об'єктів за допомогою геодезичного нівеліра та вимірювального інструменту, визначення точних координат пам'яток за допомогою супутникової системи навігації GPS, фотофіксації тощо. З метою відкриття нових, ще невідомих археологічних об'єктів проводилося додатково обстеження ділянок, прилеглих до відомих пам'яток. Для визначення курганів та курганних груп як автентичних елементів історико-культурного ландшафту та прив'язки до гідрографічних об'єктів використано Військово-топографічну карту Катеринославської губернії (3 версти/1 дюйм, 1846–1863 рр. під редакцією Ф. Ф. Шуберта) та Військово-топографічну карту Червоної армії (1941 р. масштаб 1:100000).

Просторові межі дослідженого цього року мікрорегіону належать до території Українського Північного Приазов'я. З геолого-географічної точки зору розглянутий регіон частково складається з південно-західних відрогів Донецького кряжа, території Приазовської височини та Приазовської низовини. Досліджена ділянка включає межиріччя Берди та Кальміусу, обмежена з півдня узбережжям Азовського моря, на півночі – витокami річок басейну Дніпра (Вовча, Кашлагач, Шайтанка, Мокрі й Сухі Яли) (Забавін, Небрат та Булик, 2021, с. 12–19).

З усіх типів пам'яток стародавньої історії України найчисленнішими є курганні поховальні споруди. За даними фахівців з охорони культурної спадщини, на сьогодні відомо, що на території України було понад 50 тис. курганів, споруджених протягом кількох тисяч років: від доби палеометалу до епохи Київської Русі (Гаврилук та Михальчишин, 2008, с.82). На теренах України кургани розміщені досить нерівномірно. Найчисельніші кургани енеоліту – середньовіччя відомі у степовій зоні, меншою мірою – у лісостеповій.

Верхів'я річки Вовчої басейну Дніпра (південно-західна частина Донецької області) можна віднести до найменш вивчених в археологічному плані ділянок на території Північно-Східного Приазов'я. Територія Великоновосілківської громади Волноваського району на археологічній карті Донецької обл. досі вважається своєрідною «білою плямою». Ця теза підтверджується тим фактом, що за весь період археологічного вивчення краю на території колишнього Великоновосілківського району Донецької обл. різною мірою було досліджено розкопками всього 9 курганів у 5 курганних групах (у тому числі місцевими жителями 3 зруйнованих насипи) (Усачук и др., 2004). Для порівняння наведемо відповідні цифри по деяким суміжним територіям: землі колишнього Мангушського району – 26 курганів у 12 курганних групах, Нікольського району – 54 кургани у 14 курганних групах.

Дані цифри ще більшою мірою дисонують на тлі даних про пам'ятки археології що перебувають на державному обліку в обласній електронній базі: на території колишнього Великоновосілківського району – 706 об'єктів (з них 700 курганів); Нікольського району – 710 об'єктів (з них 679 курганів); Мангушського району – 397 об'єктів (з них 345 курганів).

До теперішнього часу переважна більшість об'єктів на території Великоновосілківської громади, що перебувають на державному обліку в обласній електронній базі, відома лише за картографічними даними. Однак, слід зазначити, що на теренах означеного району епізодично проводилися обмежені натурні археологічні

обстеження з метою інвентаризації відомих археологічних об'єктів (курганів) та визначення режимів використання території зони охорони археологічного культурного шару. Так, у 1990 р. роботи проводилися Археологічною експедицією Донецького державного університету (Посредников, 1993), у 1993, 2007 та 2012 рр. співробітниками ДОКМ (м. Донецьк), у 2019–2020 рр. АЕ МДУ та у 2021 р. фахівцями сектору охорони пам'яток археології, історії та культури ДОКМ (м. Краматорськ).

Тільки у 2019–2020 рр. у межах земель Старомлинівської, Новопетриківської Старомайорської сільської ради Великоновосілківського району під час проведення польової археологічної розвідки АЕ МДУ було обстежено 16 курганних груп та 11 поодиноких курганів (всього було враховано 69 археологічних об'єктів, з них 6 нові).

Під час проведення обмеженого натурального археологічного обстеження 2021 р. на території Великоновосілківської ОТГ на вододілах між балками – притоками р. Вовчої та на вододілах між р. Кашлагач та р. Шайтанка (праві притоки р. Мокрі Яли) було враховано низку пам'яток археології. Насипи всіх курганів округлої у плані форми, споруджено переважно з ґрунту. Матеріал – ґрунт, камінь. У межах земель колишньої Богатирської сільської ради було обстежено 19 археологічних об'єктів: 5 курганних груп; колишньої Костянтинопільської сільської ради – 18 археологічних об'єктів: 5 курганних груп; Шахтарської сільської ради – 11 археологічних об'єктів: 5 курганних груп.

Всього у межах земель колишніх Богатирської, Костянтинопільської та Шахтарської сільських рад Великоновосілківського району Донецької обл. у 2021 р. було обстежено 15 курганних груп. За даними обмеженого натурального археологічного обстеження пам'яток археології, Публічної кадастрової карти, планово-картографічного матеріалу, супутниковими знімками Google Maps та даними попередніх досліджень на території зазначеного району під час розвідки було враховано 48 археологічних об'єктів. У тому числі визначено точне місцезнаходження та координати 20 нових, ще невідомих археологічних об'єктів – курганів, раніше відомих лише за картографічними даними.

Підбиваючи результати досліджень археологічної спадщини у межах земель на території Великоновосілківської ОТГ Волноваського району, можна зробити наступні висновки. Територія археологічно досліджена незадовільно, розвідки та розкопки проводилися неплановірно. З'ясувалось, що значна частина курганів мають незадовільний або аварійний технічний стан. З врахованих цього року 48 археологічних об'єктів 38 (79,2%) – розорюється, 4 (8,3%) – розорювалися у попередні часи, з них 1 (2,1%) пам'ятка має прихований характер, на місцевості не ідентифікується (зруйновано оранкою або при спорудженні гідротехнічних споруд), лише 4 (8,3%) кургани задреновано і мають задовільний технічний стан. Значна частина курганів пошкоджена пізніми перекопами та має втрати, пов'язані зі спорудженням триангуляційних пунктів тощо.

Що стосується Приазовської височини та Приазовської низовини у межиріччі Берди й Кальміусу у межах земель Маріупольського району, то ця територія на відміну від верхів'їв річки Вовчої басейну Дніпра у південно-західній частині Донецької обл. в археологічному відношенні досліджена досить рівномірно і добре. Старожитності окресленого мікрорайону досліджень АЕ МДУ у 2021 р., зокрема, кургани, вже майже півтора століття привертають до себе увагу фахівців-археологів, починаючи з розкопок М. Ю. Бранденбурга у 1880-х рр. й закінчуючи дослідженнями АЕ МДУ курганної групи у 2021 р. (Забавін, 2011; 2012; 2016). Крім того, на теренах означеного району фахівцями з охорони археологічної спадщини регулярно проводилися обмежені натурні археологічні обстеження з метою інвентаризації

відомих археологічних об'єктів та визначення режимів використання території зони охорони археологічного культурного шару.

Під час проведення обмеженого натурального археологічного обстеження 2021 р. на території Маріупольського району було враховано низку пам'яток археології за даними Публічної кадастрової карти, планово-картографічного матеріалу, архівними та бібліографічними даними попередніх досліджень (Братченко и др., 1979; Посредников, 1981; Константиnescу, 1988; Забавин, 2010; тощо).

У межах земель колишньої Чермалицької сільської ради (Сартанська ОТГ Маріупольського району) під час проведення польової археологічної розвідки було обстежено 41 археологічний об'єкт: 8 курганних груп та 17 поодиноких курганів; колишньої Павлопільської сільської ради (Сартанська ОТГ Маріупольського району) – 7 поодиноких курганів; Талаківської сільської ради (Сартанська ОТГ Маріупольського району) – 10 археологічних об'єктів: 3 курганні групи та 2 поодиноких кургани; колишньої Покровської сільської ради Мангушського району – 17 археологічних об'єктів: 4 курганні групи та 4 поодиноких курганів; колишньої Бердянської сільської ради Мангушського району – 26 археологічних об'єктів: 5 курганних груп та 10 поодиноких курганів; колишньої Тополинської сільської ради (Нікольська ОТГ Маріупольського району) – 58 археологічних об'єктів: 12 курганних груп та 13 поодиноких курганів.

Всього у межах земель Маріупольського району Донецької обл. у 2021 р. було обстежено 33 курганних групи та 53 поодиноких кургани. За даними обмеженого натурального археологічного обстеження пам'яток археології, Публічної кадастрової карти, планово-картографічного матеріалу, супутниковими знімками Google Maps та даними попередніх досліджень на території зазначеного району під час розвідки було враховано 161 археологічний об'єкт. У тому числі визначено точне місцезнаходження та координати 14 нових, ще невідомих археологічних об'єктів – курганів, раніше відомих лише за картографічними даними.

Таким чином, разом у межах земель Маріупольського та Волноваського районів під час польової археологічної розвідки було обстежено 48 курганних груп та 53 поодиноких курганів. Всього на території зазначених районів під час розвідки було враховано 209 археологічних об'єктів, 34 з них є нововиявлені пам'ятки (визначено точне місцезнаходження та координати археологічних об'єктів – курганів, раніше відомих лише за картографічними даними).

З врахованих 209 археологічних об'єктів 69 – розорюється на момент обстеження, ще 24 пам'ятки мають прихований характер, на місцевості не ідентифікуються (зруйновано оранкою або при спорудженні гідротехнічних споруд); 77 курганів на даний час не розорюються, але розорювалися у попередні часи. Лише 35 курганів є задернованими та мають задовільний стан збереження. Значна частина курганів пошкоджена пізніми перекопами та грабіжницькими ямами – 11, має втрати, пов'язані зі спорудженням триангуляційних пунктів тощо.

Навіть якщо поверхня деяких курганних насипів і не руйнується оранкою повністю, то частіше розорюються або підорюються їх поли, що значно пришвидшує ерозійні процеси на пам'ятці, викликає зсув ґрунтів з вершини насипу та врешті решт призводить до часткової або повної руйнації кургану. Цей фактор є однією з головних причин введення до пам'яткоохоронної практики поняття «охоронна зона».

1

2

2

4

5

6

Рис. 2. Чинники антропогенного впливу: 1 – розораний курган 1 з групи «Могили Казенні» біля с. Богатир; 2 – частково розораний курган 1 з групи «Кордон-оба» біля с. Богатир; 3 підораний курган біля с. Павлопіль; 4 - водопостачальна башта та колодязь у полі кургану 2 з групи «Арт-оба» біля с. Богатир; 5- ґрунтова дорога через насип кургани біля с. Чермалик; 6 – залишки тріангуляційного пункту, ґрунтова дорога та господарські споруди у полях кургану біля с. Костянтинопіль
(фото М. В. Булик, 2021 р.)

Рис. 3. Схема розташування археологічних об'єктів – поселень «Урзуф-1» та «Урзуф-4» на мапі Мангушської ОТГ Маріупольського району Донецької обл.

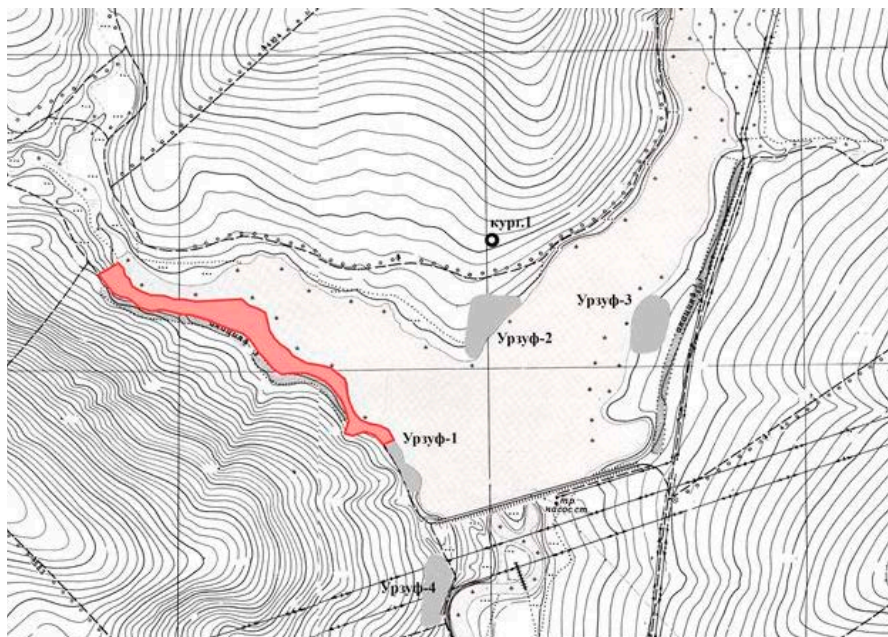

Рис. 4. Схема розташування археологічного об'єкту поселення «Урзуф-1»

Як відомо, охоронна зона навколо невисоких курганів становить 50 м від поли, високих – 100 м (Гаврилюк та Михальчишин, 2008, с. 87). Однак, як показує практика польових досліджень, цих вимог землекористувачі не дотримуються взагалі, у кращому випадку не розораним залишається тільки безпосередньо сам курганний насип.

Окрім курганних пам'яток у межах земельних ділянок Мангушської ОТГ Маріупольського району Донецької обл. (землі колишньої Урзуфської сільської ради Мангушського р-ну Донецької обл.) за межами населених пунктів АЕ МДУ у 2021 р. було проведено натурне обстеження об'єктів археологічної спадщини з метою звірення землевпорядної документації та їх землевпорядної інвентаризації (визначення розташування археологічних об'єктів та земель історико-культурного призначення, ними зайнятих). При цьому було встановлено наступне (рис. 3).

Поселення «Урзуф-1» (тимчасовий обліковий № 2708025). У межах земельної ділянки, яка на півдні межує із земельною ділянкою сільськогосподарського призначення приватної власності з цільовим призначенням для ведення товарного сільськогосподарського виробництва (кадастровий № 1423985500:03:000:0852) за даними обмеженого натурального археологічного обстеження пам'яток археології, архівними матеріалами, Публічної кадастрової карти та планово-картографічного матеріалу встановлено наявність археологічного об'єкта – поселення (рис. 4; 5; 6).

Пам'ятка виявлена у 1991 р. В. М. Горбовим, обстежена у 2010 р. (Усачук та ін., 2004), додатково обстежена АЕ МДУ у 2021 р.

Під час проведення досліджень на поселенні (візуальна розвідка та шурфування) було уточнено межі пам'ятки культурної спадщини – археологічного об'єкта: поселення «Урзуф-1». На площі приблизно $1 \times 0,033$ км був зібраний значний підйомний матеріал та закладено розвідницькі шурфи загальною площею 16 м². Знахідки дозволили уточнити межі археологічного об'єкта та культурну приналежність пам'ятки: верхній шар поселення належить до часів середньовіччя (VIII – X ст. н.е.), нижній – зрубної культури доби пізньої бронзи (XVII – XIII ст. до н.е.). Наявність культурного шару зафіксовано на території вузької прибережної смуги від урізу води до захисної лісосмуги на площі приблизно 0,033 км² (3,33 га).

Технічна адреса об'єкта (пам'ятки) культурної спадщини: Поселення «Урзуф-1» (тимчасовий обліковий № 2708025): Донецька обл., Маріупольський район, Мангушська ОТГ (землі колишньої Урзуфської сільської ради Мангушського р-ну Донецької обл.), Урзуфська сільська рада, за 1,9 км на Пн від Пн околиці с. Урзуф, правий берег р. Зелена (координати на Google Maps: на північному заході – 46°56'53.88"Пн, 37° 5'23.93"Сх; на південному сході – 46°56'36.48"Пн, 37° 6'5.77"Сх).

Загальний стан об'єкта (пам'ятки) культурної спадщини – задовільний. Площа поселення не розорюється, частково під ґрунтовою дорогою, частково в урвищах над берегом водосховища. Втрати пов'язані зі спорудженням водосховища. Підйомний матеріал – невиразні фрагменти стінок керамічних посудин доби пізньої бронзи та середньовіччя.

Було закладено два шурфи 4×2 м кожний на території вузької прибережної смуги, у безпосередній близькості від урізу води. Матеріал – невиразні фрагменти стінок керамічних посудин доби середньовіччя (на глибині до 0,3 м); невиразні фрагменти стінок керамічних посудин доби пізньої бронзи та фрагменти кісток копитних тварин (на глибині від 0,3 м до 0,8 м).

Поселення «Урзуф-4» (тимчасовий обліковий № 2708028). У межах земельної ділянки загальною площею орієнтовно 15,000 га, яка межує на заході із земельною ділянкою сільськогосподарського призначення приватної власності з цільовим призначенням для

ведення товарного сільськогосподарського виробництва (кадастровий № 1423985500:03:000:2606) Урзуфської сільської ради Мангушського р-ну Донецької обл. за межами населених пунктів, було проведено натурне обстеження об'єктів археологічної спадщини. При цьому було встановлено наступне. На території ділянки за даними обмеженого натурального археологічного обстеження пам'яток археології, Публічної кадастрової карти та планово-картографічного матеріалу встановлено наявність археологічного об'єкта – поселення (рис. 4; 6).

Рис. 5. Схема розташування археологічного об'єкту поселення «Урзуф-1» за супутниковою картою Google Maps

Рис. 6. Схема розташування археологічного об'єкту поселення «Урзуф-4» за супутниковою картою Google Maps

Пам'ятка виявлена у 1991 р. В. М. Горбовим, обстежена у 2010 р. (Усачук та ін., 2004), додатково обстежена АЕ МДУ у 2021 р.

Технічна адреса вказаного об'єкта (пам'ятки) культурної спадщини: Донецька обл., Мангушський район, Урзуфська сільська рада, за 1,5 км на Пн від Пн околиці с. Урзуф, правий берег р. Зелена (координати на Google Maps: на півдні – 46°56'3.13" Пн, 37°6'8.37" Сх; на заході – 46°56'8.88" Пн, 37°6'6.39" Сх; на сході – 46°56'11.52" Пн, 37°6'17.63" Сх; на півночі – 46°56'23.59" Пн, 37°6'10.28" Сх). Підйомний матеріал – невиразні фрагменти стінок та ручок керамічних посудин доби середньовіччя.

Серед загроз, що становлять небезпеку для поселенських (побутових) археологічних пам'яток насамперед слід згадати природні ерозійні процеси (наявність культурного шару поселень безпосередньо зафіксовано на території вузької прибережної смуги від урізу води у водосховищі). Серед чинників антропогенного тиску можна, в першу чергу, назвати як й для курганів загрозу розорювання території пам'яток, спорудження ґрунтових доріг та грабіжницьку діяльність «аматорів-металодетектористів».

Дослідження АЕ МДУ у 2021 р. знов виявили критичну ситуацію щодо стану охорони та збереження пам'яток археології регіону (рис. 2). Оскільки наявність 185 об'єктів з пропонування до постановки на державний облік (183 курганів та 2 поселень) напевно встановлено, для їхньої території (до завершення процедури постановки на облік) пропонується запровадити режим, аналогічний режиму використання пам'яток археології. Усі архітектурні чи ландшафтні перетворення, будівельні, меліоративні, шляхові, земляні роботи у передбачених межах можуть здійснюватися лише з дозволу відповідного органу виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини. На території даної зони забезпечується охорона археологічного культурного шару, дозволяється проведення археологічних досліджень з консервацією та музеєфікацією виявлених розкопками цінних об'єктів, а також збереження недоторканих (резервних) ділянок культурного шару для дослідження їх у майбутньому. Передбачається збереження насипів курганів, що передбачає заборону їх розорювання. Будь-яким земляним роботам, будівельним роботам, пов'язаним з розкриттями, мають передувати археологічні дослідження (розкопки).

Відповідно до технічного стану археологічних об'єктів, які мають прихований характер та на місцевості не ідентифікуються (24 пам'ятки), пропонується наступний режим використання їх земельних ділянок: у межах археологічного об'єкта допускається сільськогосподарське використання території розташування археологічного об'єкта до встановлення місця його розташування і точних параметрів; за межами археологічного об'єкта – рілля за межами кургану.

Кургани – це археологічні пам'ятки, які практично завжди привертати до себе увагу своєю атрактивністю, у тому числі й грабіжників. Їх не потрібно було спеціально шукати, вони завжди були «на очах» і завжди були неодмінним атрибутом приазовського історико-культурного ландшафту. Однак сьогодні середньостатистичний приазовський курган являє собою переважно невеликий розораний пагорб, що розплився, до 20–30 м в діаметрі та до 0,5 м заввишки. Одиниці сягають висоти 6-9 м та мають в діаметрі до 50–70 м. Велика частина курганів вже повністю втратила насипи внаслідок багаторічного розорювання та під впливом природних чинників. Подібні археологічні об'єкти мають прихований характер, їх розташування визначається приблизно.

Від антропогенного впливу серед археологічних пам'яток протягом століть найбільше потерпали саме курганні насипи. У XVI–XVIII ст. значна кількість курганів була перекопана

з метою добування селітри. Подібні розриті могили в народі традиційно називали майданами (Телегін, 1997, с. 72–74).

З початком розповсюдження рільництва на теренах приазовського степу наприкінці XVIII ст. антропогенний тиск на кургани значно посилювався, наслідками якого явилася особливо активно депресивна трансформація курганних насипів. З середини XIX ст. руйнівний характер цього тиску став більш суттєвим з розвитком товарних відносин в аграрному секторі економіки, що зумовило активне землеробське освоєння регіону. Починаючи з XX ст. негативне для курганів антропогенне навантаження значно зросло. Тільки за даними 1926 р., питома вага розораних земель перевищила 80 % (з короткочасним підвищенням до 90 % у південних районах області) (Дегерменджі, 2014, с. 5). Страждали кургани не тільки внаслідок господарської діяльності людини, а також під час воєнних дій, особливо протягом XX ст. Курганні насипи завдяки своєму топографічному положенню на найвищих точках вододілів традиційно використовувались для спорудження земляних укріплень, траншей, встановлення гармат тощо.

Про грабіжницьку діяльність на курганах та давніх поселеннях, що набула масштабів всеукраїнського лиха, йшлося неодноразово. Сумну статистику наводять фахівці з пам'яткоохоронних досліджень за даними наукових звітів, що здаються до Наукового архіву Інституту археології НАН України, яка засвідчує зростання масштабів цього лиха в геометричній прогресії, від якого насамперед потерпають кургани степової зони. Якщо раніше йшлося про руйнацію невеликих насипів, де пошуки «скарбів» здійснювали за допомогою металодетекторів, то нині йдеться про сканування тіла насипу на велику глибину. Глибокими ходами-«дудками» руйнуються насипи великих курганів (Гаврилюк та Михальчишин, 2008, с. 85). Стосовно дій скарбощукачів під час війни у Відкритому зверненні ВГО «Спілка археологів України» зазначається, що в умовах війни стратегічного значення набувають не лише проблеми військового спротиву, але й проблеми збереження культурної спадщини України, напряду пов'язані з питанням національної ідентичності, знищення якої є однією із задач ворога. Пам'ятки археології є важливою та неодмінною частиною українського культурного надбання. Внаслідок ведення бойових дій археологічні об'єкти зазнають невідновних втрат. Ситуація погіршується тим, що після руйнування культурного шару через обстріли та бомбардування, пам'ятки археології стають доступнішими для пограбування скарбощукачами-мародерами, котрі навіть в часі війни продовжують зазіхати на загальнонаціональну культурну спадщину (Спілка археологів України, 2022).

Не заглиблюючись у деталі та приклади, наведемо лише стислий перелік можливих чинників антропогенного характеру, що існують сьогодні та впливають на стан збереження пам'яток археології Північного Приазов'я:

- розорювання;
- грабіжницька діяльність;
- руйнування під час промислового, сільськогосподарського, житлового будівництва;
- руйнування під час бойових дій;
- спорудження меліоративних систем;
- встановлення триангуляційних пунктів та геодезичних знаків;
- спорудження лісозахисних смуг;
- прокладання ґрунтових польових доріг;
- будівництво магістральних залізничних та шосейних ліній;

- влаштування сучасних цвинтарів;
- влаштування пунктів заправки паливом сільськогосподарської техніки тощо.

Останнім часом з'явилися нові чинники знищення пам'яток археології та нові загрози, які багаторазово посилюються під час воєнних дій. В умовах російської агресії серед ключових викликів внаслідок грубого порушення ворогом основних принципів та загальноновизнаних норм міжнародного права виникла реальна загроза збереженню національного культурного надбання України та її культурних цінностей.

Отже, можна констатувати кризове становище найцінніших археологічних пам'яток – курганів в Україні взагалі зокрема й в Донецькій обл. Можна зазначити, що окрім природних чинників (ерозійні, еолові процеси тощо), які традиційно були причиною трансформації, руйнації та в решті решт зникнення археологічних об'єктів, більш значну небезпеку для пам'яток культурно-історичної спадщини України сьогодні становлять чинники антропогенного характеру.

Таким чином, перспективним вважається у майбутньому додаткове обстеження території Північного Приазов'я у межах Донецької області в цілому, зокрема зони охорони археологічного культурного шару з метою виявлення раніше невідомих поховальних і побутових (поселень) пам'яток, що насичують цю територію потенційними у майбутньому археологічними джерелами інформації про її освоєння з найдавніших часів.

Бібліографічний список

- Братченко, С.Н., Гершкович, Я.П., Константиnescу, Л.Ф. и Кротова, А.А., 1979. Раскопки курганов в Северо-Восточном Приазовье. *Археологические открытия*, 1978, с.308-309.
- Гаврилюк, Н.О. та Михальчишин, І.Р., 2008. Деякі проблеми пам'яткоохоронної справи в Україні (охорона курганів). *Археологія*, 1, с.82-88.
- Дегерменджи, С.М., 2004. Кургани Донеччини: загальний стан, проблеми обліку та охорони. *Археологический альманах*, 14, с.3-12.
- Забавин, В.О., 2010. Погребения срубной культуры длинного кургана у села Орловское (из раскопок В.К. Кульбаки). *Донецький археологічний збірник*, 13-14, с.174-184.
- Забавин, В.О., 2011. Очерк истории изучения древностей срубной культуры Северного Приазовья в XIX – начале XX века. *Археологический альманах*, 25, с.21-27.
- Забавін, В.О., 2012. Історія досліджень поховальних пам'яток зрубної культури Надазов'я. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія*, 4-5, с.73-87.
- Забавін, В.О., 2016. Пам'ятки зрубної культури Надазов'я в дослідженнях новобудовних експедицій. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія*, 16, с.24-33.
- Забавін, В.О., Небрат, С.Г. та Булик, М.В., 2021. *Курганна група «Могила Бабакова»*. Київ: Ліра-К, Т. 1.
- Константиnescу, Л.Ф., 1988. Новые материалы позднеямного времени Северо-Восточного Приазовья. В: О. Г. Шапошникова, ред. *Новые памятники ямной культуры степной зоны Украины*. Киев: Наукова думка, с.92-95.
- Посредников, В.А., 1981. Работы в Донецкой области. *Археологические открытия*, 1980, с. 303–304.

- Посредников, В.А., 1993. К археологической карте Донецкой области. *Донецкий археологический сборник*, 3, с.128, рис.5,2.
- Спілка археологів України, 2022. Відкрите звернення стосовно дій скарбощукачів у час війни. ВГО «Спілка археологів України». [онлайн]. Доступно: <<http://vgosau.kiev.ua/novyny/zvernennya/1261-zvernennia-vijna-skarboshukachi>> [Дата звернення 5 травня].
- Телегін, Д., 1997. Про так звані «розриті могили» або майдани і їх роль в археології та історії доби українського козацтва 16 – 18 ст. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 6, с.72-74.
- Усачук, А.Н., Полидович, Ю.Б., Цимиданов, В.В. и Литвиненко, Р.А., 2004. Свод данных об исследованиях курганов на территории Донецкой области в XX веке. *Археологический альманах*, 14, с.56-109.

References

- Bratchenko, S.N., Gershkovich, Ya.P., Konstantinesku, L.F. and Krotova, A.A., 1979. Raskopki kurganov v Severo-Vostochnom Priazovye [Excavations of burial mounds in the north-eastern Azov region]. *Archaeological discoveries*, 1978, pp.308-309. (in Russian).
- Dehermendzhi, S.M., 2004. Kurhany Donechchyn: zahalni stan, problemy obliku ta okhorony [Mounds of Donetsk region: general condition, problems of accounting and protection]. *Archaeological Almanac*, 14, pp.3-12. (in Ukrainian).
- Gavrilyuk, N.O. and Mykhalchyshyn, I.R., 2008. Deiaki problemy pamiatkookhoronnoi spravy v Ukraini (okhorona kurhaniv) [Some problems of monument protection in Ukraine (mound protection)]. *Archeology*, 1, pp.82-88. (in Ukrainian).
- Konstantinesku, L.F., 1988. Novyye materialy pozdneyamnogo vremeni Severo-Vostochnogo Priazovya [New materials of the Late Pit Grave Age of the North-Eastern Azov Region]. In: O. G. Shaposhnikova, ed. *New sites of the Pit Grave Culture in the steppe zone of Ukraine*, Kyiev: Naukova dumka, pp. 92-95. (in Russian).
- Posrednikov, V.A., 1981. Raboty v Doneckoj oblasti [Works in the Donetsk region]. *Archaeological discoveries*, 1980, pp.303-304. (in Russian).
- Posrednikov, V.A., 1993. К археологической карте Донецкой области [To the archaeological map of Donetsk region]. *Donetsk Archaeological Collection*, 3, p.128, fig.5,2. (in Russian).
- Teliehin, D., 1997. Pro tak zvani «rozryti mohyly» abo maidany i yikh rol v arkheolohii ta istorii doby ukrainskoho kozatstva 16 – 18 st. [About the so-called "dug graves" or maidans and their role in the archeology and history of the Ukrainian Cossack period of the 16th - 18th centuries]. *New researches of monuments of the Cossack era in Ukraine*, 6, pp.72-74. (in Ukrainian).
- Ukrainian Association of Archaeologists, 2022. Vidkryte zvernennia stosovno dii skarboshukachiv u chas viiny [Open appeal regarding the actions of treasure hunters during the war], 2022. NGO "Ukrainian Association of Archaeologists", [online]. Available at: <<http://vgosau.kiev.ua/novyny/zvernennya/1261-zvernennia-vijna-skarboshukachi>> [Accessed 5 May 2022]. (in Ukrainian).
- Usachuk, A.N., Polidovich, YU.B., Cimidanov, V.V. and Litvinenko, R.A., 2004. Svod dannyh ob issledovaniyah kurganov na territorii Doneckoj oblasti v XX veke [Collection of data on the studies of kurgans in the territory of Donetsk region in the twentieth century]. *Archaeological Almanac*, 14, p.56-109. (in Russian).

- Zabavin, V.O., 2011. Oчерк istorii izucheniya drevnostey srubnoy kultury Severnogo Priazovya v XIX – nachale XX veka [An outline of the history of the study of the antiquities of the Timber Grave culture of the Northern Azov region in the 19th – early 20th centuries.]. *Archaeological Almanac*, 25, pp.21-27. (in Russian).
- Zabavin, V.O., 2012. Istoriia doslidzhen pokhovalnykh pamiatok zrubnoi kultury Nadazovia [History of researching burial sites of the upper Azov «Srubna» culture]. *Visnik Mariupol's'kogo deržavnogo unіversitetu. Seriâ: İstoriâ. Politologiâ*, 4-5, pp.73-87. (in Ukrainian).
- Zabavin, V.O., 2016. Pamiatky zrubnoi kultury Nadazovia v doslidzhenniakh novobudovnykh ekspedytsii [Antiquities of timber-grave culture of Northern Azov in saving researches (the 1970s - the beginning of the 1990s)]. *Visnik Mariupol's'kogo deržavnogo unіversitetu. Seriâ: İstoriâ. Politologiâ*, 16, pp.24-33. (in Ukrainian).
- Zabavin, V.O., Nebrat, S.H. ta Bulyk, M.V., 2021. *Kurhanna hrupa «Mohyla Babakova» [Mound group "Babakov's Tomb"]*. Kyiv: Lira-K, Vol. 1. (in Ukrainian).
- Zabavyn, V.O., 2010. Pohrebeniia srubnoi kultury dlynnoho kurhana u sela Orlovskoe (yz raskopok V.K. Kulbaky) [Burials of the Timber Grave Culture of the long mound near the village of Orlovskoe (from excavations by V.K. Kulbaka)]. *Donetsk Archaeological Collection*, 13-14, pp.174-184. (in Russian).

Стаття надійшла до редакції 05.09.2022 р.

V. Zabavin
M. Bulyk
C. Nebrat

TO THE ARCHAEOLOGICAL MAP OF THE NORTHERN AZOV SEA REGION (BASED ON MATERIALS OF MSU EXPEDITION IN 2021)

The results of the research of the Mariupol State University Archaeological Expedition in the Northern Azov Sea region in 2021 to make an inventory of known archaeological sites and determine the area use modes of archaeological cultural layer protection are published. The aim was to create favourable conditions for the preservation of the national historical and cultural heritage and increase public responsibility for the state of protection and conservation of archaeological objects.

The expedition was conducted in Mariupol and Volnovakha districts of the Donetsk region. The task of the archaeological survey was to carry out research work to determine the location of archaeological heritage monuments (objects) and to inspect these objects, determine their parameters and current technical condition. 48 mound groups and 53 solitary mounds were surveyed. A total of 209 archaeological sites were accounted for during the survey, 34 of which are newly discovered sites.

The crisis situation of the most valuable archaeological monuments - kurgans in Ukraine in general and in the Donetsk region in particular has been revealed. It is noted that in addition to natural factors that have traditionally caused the transformation, destruction and eventual disappearance of archaeological sites, a more significant danger to monuments of cultural and historical heritage of Ukraine today are factors of anthropogenic type.

A short list of current anthropogenic factors affecting the state of conservation of archaeological objects of the Northern Azov Sea region is given. Emphasis is placed on the real threat to the preservation of the national cultural heritage of Ukraine and its cultural values during military operations. The main problems and ways of their possible solution for the preservation of cultural-historical (archaeological) heritage of Ukraine in the conditions of Russian aggression are formulated.

Keywords: *Northern Azov Sea region, kurgan, cultural-historical (archaeological) heritage, protection of archaeological objects, Archaeological Expedition of Mariupol State University (AE MSU).*